

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Iranian Civilization Research, Volume 7, Issue 1 - Serial Number 13, June 2025

The Position of the *Wizarah* (Ministry) in the Bureaucracy of Iranian Civilization: A Case Study of the *Tuhfah al-Wuzara* by Abu Mansur Al-Tha'alibi (d. 429 AH)

Fatemeh Ahmadvand

1. Assistant Professor, Department of History of Culture and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Islamic Sciences and Research Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i> Article history: Received: 14 Jan 2025 Revised: 15 April 2025 Accepted: 2 June 2025 Published online: 25 June 2025 Keywords: <i>Abu Mansur al-Tha'alibi,</i> <i>Tuhfah al-Wuzara,</i> <i>Ministry Theory,</i> <i>Iranian Bureaucracy.</i>	<i>Tuhfah al-Wuzara</i> by Abu Mansur al-Tha'alibi is a work on the institution of <i>wizarah</i> (ministry), compiled from historical accounts and narratives concerning kings, sages, and viziers of ancient Persia alongside Islamic luminaries. The significance of the present study lies in its analysis of al-Tha'alibi's theory of <i>wizarah</i> through examining <i>Tuhfah al-Wuzara</i>, demonstrating how this work extracts the model of <i>wizarah</i> (the vizier) as complementary to the shah within the power structure from Persian civilization, presenting it as a paradigm for Islamic governance systems. This research aims to extract the key themes of the work, ultimately identifying six principal themes: 1.The Philosophy of <i>Wizarah</i> 2.The Duties of the <i>Wazir</i> 3. Programs of <i>Wizarah</i> 4. The Ethics of <i>Wizarah</i> 5. The Shah-Wazir Interaction 5. People-Development (Public Welfare). These themes reveal the realistic nature of al-Tha'alibi's theory, wherein moral virtues are considered integral to practical success. The concept of People-Development (Public Welfare) as a central governmental responsibility stands among this theory's innovative contributions, bearing remarkable resemblance to—and indeed anticipating—the principles of the modern welfare state. This study further establishes al-Tha'alibi's treatise as a crucial nexus bridging the pre-Islamic Persian administrative literature with subsequent Islamic mirrors for princes. Another significant contribution of this research lies in demonstrating how al-Tha'alibi, by reconstructing the Persian theory of vizierate within Arabic-Islamic literature, formulated a political paradigm wherein the vizierate (as the institutionalized executive branch of government) served as the primary mechanism for achieving justice, public welfare, and socioeconomic progress through pragmatic policy implementation within the state apparatus.
Cite this article: Ahmadvand, Fatemeh. (2025). The Position of the <i>Wizarah</i> (Ministry) in the Bureaucracy of Iranian Civilization: A Case Study of the <i>Tuhfah al-Wuzara</i> by Abu Mansur Al-Tha'alibi (d. 429 AH), <i>Iranian Civilization Research</i>, 7 (1), 1-22 © The Author(s). Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman. DOI: 10.22103/JIC.2025.25040.1416	
	

English Extended Abstract

1. Introduction

In the Iranian bureaucracy, the ministry has been one of the constructive, main and vital elements that, as a joint between the ruler in the position of the lord of society and various strata of society, from the military elite and the royal family to the people, has been a vital link and thus, along with the Shah (King), has formed one of the most important terms of Iranian political thought. Despite the temporary damage to the royal system following the Arab invasion of Iran, the position of the ministry was quickly reproduced in the form of Islamic caliphates and served in the caliphate and regional and local monarchies; simultaneously with this practical aspect, in theory, as in many different aspects of thought in Islamic civilization, Iranians have pioneered in reproducing the bureaucratic system and reviving the concept of the ministry. In this regard, one of the valuable monographs of Iranians in Arabic for the understanding and explanation of the term "Minister" is the early and important work of *Tuhfah al-Wuzara* by Al-Tha`alibi.

It can be considered a revival of the native (Iranian) theory of the ministry, that is, an explanation of the functional, political, and moral position of the minister in Iranian political thought. If read and analyzed correctly, it can introduce part of the larger theory of Iranian bureaucracy and be an appropriate response to the political philosophy of the minister in Iranian bureaucratic political thought.

2. Research method

Far from its unnecessary monopoly on the chairs of Arabic language and culture studies, through the Method of analyzing the themes of each section and far from the researcher being overwhelmed by the noble, literary prose adorned with various verses, poems and ancient anecdotes with diverse ancient, religious, historical and semi-historical roots, so that through the macro-conceptual relationship between the central themes of each part of the narrative, a clear picture of the philosophical and functional necessity of the role of the minister in the bureaucratic system of Iranian civilization can be realized and the applied theory of the ministry can be represented as a native Iranian theory in Iranian culture and civilization.

3. Discussion

The present study, by analyzing the themes of *Tuhfah al-Wuzara* as a classic work in the field of political theories of Iranian civilization, has shown that the minister's special feature in this work has a historical and ideological capacity, and with an approach in between the fields of political thought and civilization-research, it is possible to reread aspects and chapters of the institution of the ministry in the history of Iranian civilization in this work and try to extract and present a comprehensive Iranian theory of the concept and functions of the ministry.

4. The result:

1. Historically, *Tuhfah al-Wuzara* is the product of a period in the history of Iranian civilization during which the idea of the Iranian state, four centuries after the fall of the Sassanids, was once again reproduced in the shadow of the transformation of the Arab-Umayyad caliphate system in Iranian culture and the establishment of

English Extended Abstract

the Abbasid caliphate, as well as the Saffarid, Samanid, Ziyarid and Buyid rulers. It was necessary for the Iranian state structure, which had achieved a successful experience in land management from pre-Islam to that time, to codify and document the stages of this experience.

2. The historical nature of this work has created another feature of the theory of the Ministry of Al-Tha'alibi; while experts in political thought may describe the approaches of people like Machiavelli as realistic and the virtueism in the tradition of Eastern political thought as a sign of the idealism of these works, the corresponding explanation actually shows the theory of the Ministry of Al-Tha'alibi as realistic, considering that the virtueism present in this work, the prominent aspect of which has occurred in the description of the ethics of the Ministry, in fact has a realistic nature, because in the theory of the Ministry of Al-Tha'alibi, virtues are not merely ideal and moral advice, but are part of the real circuit of success and achievement of the objective goals of property ownership.
3. One of the Iranian characteristics of the Al-Tha'alibi's theory is an intellectual system based on serving the public or popularism.
4. Another Iranian civilizational characteristic in the Al-Tha'alibi's theory is the insistence on the ceremonies and the magnificent position of the court, which he considers an example of the authority of the ministry and calls the minister to it, provided that the absence of the ceremonies of the ministry is not in excess of the royal ceremonies.
5. Although the Al-Tha'alibi's theory of the ministry has a historical spirit and arose from the ancient civilization of Iran, it should not be overlooked that understanding this theory can facilitate the understanding of important stages in the history of Iran from ancient times to the era of entering modernism. It is not unlikely that understanding the institution of the ministry in Iranian history will not be useless even in understanding the contemporary events and trends in Iranian history.

جایگاه وزارت در دیوانسالاری تمدن ایرانی: مطالعه موردی تحفه‌الوزراء ابومنصور ثعالبی نیشابوری (د. ۴۲۹ ق)

فاطمه احمدوند^۱

۱. نویسنده مسئول؛ استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. رایانامه: ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵ کلیدواژه‌ها: <i>ابومنصور ثعالبی، تحفه‌الوزراء، نظریه وزارت، دیوانسالاری ایرانی.</i>	تحفه‌الوزراء ابومنصور ثعالبی اثری است در باب وزارت که از داده‌های تاریخی یا حکایات مرتبط با شاهان، حکیمان و وزیران ایران باستان و بزرگان اسلامی فراهم آمده است. اهمیت پژوهش حاضر آن است که با بررسی تحفه‌الوزراء، نظریه ثعالبی درباره وزارت را تحلیل کرده و نشان داده است که در این نظریه، الگوی وزارت (وزیر) به عنوان مکمل شاه در ساختار قدرت، از تمدن ایران باستان استخراج و به مثابه الگویی برای حاکمیت‌های اسلامی معرفی شده است. هدف این پژوهش استخراج مضامین کلیدی این اثر بوده است که در نهایت در شش مضمون کلیدی: ۱. حکمت وزارت، ۲. وظایف وزارت، ۳. برنامه‌های وزارت، ۴. اخلاق ۵. تعامل شاه - وزیر ۶. مردم-آبادانی به دست آمده است و نشان‌دهنده هویت واقع‌گرایانه نظریه ثعالبی است به نحوی که حتی فضیلت‌های اخلاقی را بخشی از موفقیت عملی می‌داند. مفهوم «مردم-آبادانی» به عنوان مسئولیت محوری حکومت، از نوآوری‌های این نظریه است که بی‌شابهت به مفهوم اصول دولت رفاه مدرن نیست. این مطالعه همچنین جایگاه رساله ثعالبی را به عنوان حلقه اتصال میان متون پیش از اسلام با آیین‌نامه‌های اسلامی بعدی تثبیت می‌کند. دیگر دستاورد این پژوهش، تبیین این موضوع است که ثعالبی با بازآفرینی اندیشه وزارت ایرانی در ادب عربی و اسلامی، توانست نظریه‌ای ارائه دهد که در آن وزارت به معنای نهاد دولت، عامل تحقق عدالت، رفاه و پیشرفت از طریق تدبیر عملی در برنامه اجرایی دولت بوده است. تحلیل تطبیقی این اثر با متون هم‌دوره نشان می‌دهد که ثعالبی با تکیه بر خرد عملی ایرانی، الگویی کارآمد از حکمرانی ارائه کرده که در آن اخلاق و کارآمدی دیوانی در هم تنیده شده‌اند. این نظریه می‌تواند برای مطالعات حکمرانی معاصر نیز الهام‌بخش باشد.

استاد: احمدوند، فاطمه (۱۴۰۴). جایگاه وزارت در دیوانسالاری تمدن ایرانی: مطالعه موردی تحفه‌الوزراء ابومنصور ثعالبی نیشابوری (د. ۴۲۹ ق). پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷ (۱)، ۱-۲۲.

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی تهران. © نویسندگان.

DOI: 10.22103/JIC.2025.25040.1416

بیان مسئله

تمدن ایرانی از شکل‌گیری و شکوفایی در ایران باستان تا تداوم حیات در قالب تمدن اسلامی و شکل بخشیدن به ساختار و نهاد تمدنی در سرزمین‌های اسلامی، همواره از عناصر و مؤلفه‌های ویژه‌ای برخوردار بوده است. یکی از این مؤلفه‌ها، هویت دیوانسالارانه تمدن ایرانی بوده است که از نهاد سیاست آغاز شده؛ اما وجهه‌ای فرهنگی و تمدنی یافته و در عرصه‌های مختلف فرهنگ و تمدن ایرانی جلوه‌گر شده است. در دیوانسالاری ایرانی، وزارت یکی از ارکان سازنده، اصلی و حیاتی بوده است که به مثابه رابطی میان حاکم در مقام حکمرانی جامعه تا اقشار مختلف، از بزرگان سپاهی و خاندان شاهی گرفته تا مردم، عامل پیوند حیاتی بوده است و بدین ترتیب، در کنار شاه، یکی از مهم‌ترین ارکان اندیشه سیاسی ایرانی را شکل داده است. به‌رغم خدشه مقطعی به نظام سیاسی ایرانیان در پی حمله اعراب به ایران، مقام وزارت به سرعت در قالب خلافت‌های اسلامی بازتولید شد و در دستگاه‌های خلافت و سلطنت‌های منطقه‌ای و محلی به ایفای خدمت پرداخت؛ به‌رغم آن که نهاد وزارت به عنوان حلقه اتصال حیاتی بین ساختار حاکمیت و جامعه در تمدن ایرانی-اسلامی، نقشی محوری در تداوم و کارآمدی نظام سیاسی ایفا کرده است، شکاف دانشی قابل توجهی در درک نظریه‌پردازی‌های نظام‌مند درباره این نهاد در مطالعات پیرامون متون کلاسیک فارسی و عربی مشهود است. این پژوهش با تمرکز بر *تحفه‌الوزراء* ثعالبی به عنوان یک اثر شاخص اما کمتر مطالعه شده، به دنبال پاسخ به این پرسش اساسی است که: «نظریه ایرانی وزارت در اندیشه ثعالبی چه ویژگی‌های ساختاری و کارکردی دارد و چگونه می‌توان آن را در چارچوب تمدن ایرانی-اسلامی تحلیل کرد؟».

اگر به نظریه تداوم تمدنی (Hodgson, 1974) و نیز رویکرد نهادگرایی تاریخی (Thelen, 1999) بتوان معتمدانه نگرست، می‌توان مدعی شد که ساختارهای دیوانی ایران پس از اسلام تداوم یافت و متون وزارت‌نگارانه بازتابی از این فرایند نهادی بودند، بدین ترتیب که وزارت در دوران اسلامی مجدداً بازتولید شد و حتی رو به شکوفایی نهاد و متون وزارت‌نگارانه نیز مورد اقبال نخبگان سیاسی و دیوانی قرار گرفت که از آن جمله می‌توان به تک‌نگاری ثعالبی با نام *تحفه‌الوزراء* در باب نهاد وزارت اشاره داشت.

بر این اساس، می‌توان *تحفه‌الوزراء* را احیاگر نظریه بومی (ایرانی) وزارت یعنی تبیین‌گر جایگاه کارکردی، سیاسی و اخلاقی وزیر در اندیشه سیاسی ایرانیان دانست که چنان‌چه به درستی خوانش و تحلیل گردد، می‌تواند بخشی از نظریه کلان‌تر دیوانسالاری ایرانی را معرفی نماید و پاسخ درخوری به فلسفه سیاسی وزیر در اندیشه دیوانسالارانه ایرانی باشد. برای این منظور، مقتضی است تا این اثر با خوانشی تحلیلی و معاصر، به دور از انحصار غیرضروری آن به کرسی‌های مطالعات زبان و فرهنگ عربی، از مسیر تحلیل مضامین هر بخش و به دور از مقهور شدن پژوهشگر در برابر نثر فاخر، ادبی و آراسته به انواع آیات، اشعار و حکایات کهن با ریشه‌های متنوع باستانی، دینی، تاریخی و شبه تاریخی، مورد تتبع و تحقیق قرار گیرد تا از خلال رابطه مفهومی کلان میان مضامین مرکزی هر پاره روایت، به تصویری واضح از ضرورت فلسفی و کارکردی نقش وزیر در نظام دیوانسالاری تمدن ایرانی پی برده شود و نظریه کاربردی وزارت به عنوان یک نظریه بومی ایرانی در فرهنگ و تمدن ایرانی بازنمایی شود.

پیشینه و نوآوری‌های تحقیق

ابومنصور ثعالبی یکی از اندیشمندان ایرانی است که از سویی بواسطه قرار داشتن در دامنه جغرافیایی و محدوده زمانی شکوفایی تمدن اسلامی و از سوی دیگر بواسطه قلم فرسایی به زبان عربی بیشتر در چارچوب فرهنگ و تمدن عربی در شمار گشته است، حال آن که اندیشه او، دست کم در *تحفه‌الوزراء* یعنی در جایی که به ارکان دولت می‌پردازد، مشخصاً در دامنه تمدن ایرانی قرار گرفته است. با این حال، جایگاه ثعالبی در ادب عربی موجب آن بوده است که محققان عرب بسیار بدو بپردازند. محمودعبدالله‌جادر، ثعالبی‌پژوه مشهور کوبیتی، از پیشگامان اهتمام به آثار این اندیشمند بوده است. *الثعالبی ناقد و ادیباً* از جمله آثار مطرح وی در باب ثعالبی است. جادر و دیگر پژوهشگران عرب زبان به تصحیح آثار پرتعداد ثعالبی نیز پرداخته‌اند که از آن جمله می‌توان به تصحیح *تحفه‌الوزراء* توسط حبیب‌علی‌الراوی و ابتسام‌مرهون‌الصفار اشاره داشت که اساس پژوهش حاضر بر مطالعه همین تصحیح است. معمولاً این تصحیح‌ها دارای مقدمه‌های ارزنده‌ای در باب شخصیت، آثار و اندیشه‌های ثعالبی نیز هستند.

به مانند محققان عرب، اسلام‌پژوهان و ایران‌پژوهان غربی نیز کمتر به وجوه اندیشه سیاسی و دولت‌نگارانه ثعالبی پرداخته‌اند و به رغم دامنه وسیع موضوعی آثارشان، تمرکز پژوهشی بر *تحفه‌الوزراء* وی کمتر رخ داده است؛ برای نمونه، لمبتون در مطالعات خود در باب دولت در قرون میانی اسلامی، بیشتر بر روی عصر سلجوقی تکیه داشته است و آثار دوران زیربنایی مهم پیشاسلجوقی را کمتر مورد اهتمام داشته است (Lambton, 1981). باسورث نیز به رغم تمرکز عمیق در عصر غزنوی و نظام دولت در این دوران، اثر بنیادین ثعالبی در این زمینه را مغفول داشته است (نک: باسورث، ۱۳۶۲). در پژوهش‌های فارسی‌زبان، متأسفانه شناخت جایگاه ثعالبی در سنت دیوانسالاری ایرانی کمترین عنایت را یافته و بیشترین توجه به ثعالبی معطوف به اثر تاریخی او *غرر أخبار ملوک الفرس و سیرهم* بوده است که هرچند مانند همگی آثار ثعالبی به عربی است، اما موضوع آن یعنی پرداختن به شاهان ایران باستان، این اثر را مورد توجه ایران‌شناسان قرار داده است، چنان که محمد فضائی آن را با نام *تاریخ ثعالبی* (۱۳۶۸ ه.ش) به فارسی ترجمه کرد. ثعالبی در *غرر أخبار ملوک الفرس و سیرهم* به فراز و فرودهای تاریخ درخشان ایران باستان اهتمام نموده است که از این رهگذر اثرش به *تاریخ بلعمی و شاهنامه فردوسی* شباهت یافته است و این دست آثار را در یک دسته موضوعی قرار داده است (روحانی، ۲۲؛ رفیعی، ۳۳۹-۳۴۴؛ ابراهیمی و همکاران، ۱۲۶-۱۳۷؛ فرج‌زاده و همکاران، ۲-۱۸)؛ زرین‌کوب (۱۳۶ ه.ش) نیز به رغم تمرکز تحلیلی بر نقش ایرانیان در شکل‌گیری تشکیلات اسلامی و نظام دیوانی دولت‌های مسلمان، اختصاصاً توجهی به آثار پیشرو و اختصاصی ایرانیان در این زمینه، از جمله اثر ثعالبی نداشته است.

با رونق یافتن سنت دایره‌المعارف نویسی فارسی در ایران معاصر و قلم‌فرسایی دانشمندان ایرانی در این حوزه، ثعالبی بیش از پیش برای ایرانیان شناخته شد، چنان که در دو دانشنامه مطرح *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی* و *دانشنامه جهان اسلام* با جامعیت به زندگی و احوال شخصی و آثار ثعالبی پرداخته شد و در این میان، آذرتاش آذرنوش، در مقاله «ثعالبی، ابومنصور» در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی* یکی از کامل‌ترین گزارش‌ها در باب فهرست آثار تصحیح و منتشر شده ثعالبی (بالغ بر پنجاه اثر) را تهیه و هم‌زمان روایتی ایران‌شناسانه از جایگاه ثعالبی در قرون اولیه ایران اسلامی یعنی دوران هموردی زبان - فرهنگ فارسی و عربی با رویکردی ادبی ارائه کرد که چکیده‌ای از روایت تحلیلی همو در کتاب *چالش میان فارسی و*

عربی نیز در شمار است (آذرنوش، ۱۳۹۸). با این حال، فضای نگارش دایره‌المعارفی مجالی برای تحلیل تک‌نگاری ثعالبی و تحلیل نظریه سیاسی او در باب وزارت به دست نداده است.

واضح است که در این پژوهش‌ها، تحفه‌الوزراء، به رغم اهمیت و اعتبار فراوان در اندیشه سیاسی کمتر مورد توجه بوده است، این در حالی است که این اثر یکی از کهن‌ترین و اولین نمونه‌های تک‌نگارانه در باب جایگاه و کارکردهای وزیر در تمدن ایرانی و اسلامی است و حتی اثرگذاری آن بر دیگر آثار وزارت‌نگاران و سیاست‌شناسان مانند ابوالحسن ماوردی در قوانین‌الوزاره و نظام‌الملک توسی در سیاست‌نامه قابل چشم‌پوشی نیست. از این رو، پرداختن به ظرفیت‌های فکری این اثر به ویژه در شناخت نظریه دولت دیوانسالار ایرانی، گامی منحصر به پژوهش حاضر است؛ به طور کلی، نقاط تمایز و نوآورانه پژوهش حاضر نسبت به پژوهش‌های پیشین در خصوص ثعالبی را می‌توان چنین دسته‌بندی نمود:

الف- تمرکز بر جنبه‌های اندیشه سیاسی و تمدنی در اثر ثعالبی؛

ب- توجه به بستر تمدن ایرانی و بازتاب آن در آثار ثعالبی؛

ج- توجه تحلیلی به زمینه‌های تاریخی و اهتمام به رویکرد مقایسه‌ای با متون مشابه هم‌عصر؛

د- توجه به روش‌شناسی نوین در مطالعه اثر، با تأکید بر روش تحلیل مضامین.

شخصیت و زمانه تاریخی ثعالبی

ابومنصور ثعالبی ادیب، زبان‌شناس و تاریخ‌نگار نامدار ایرانی در دوره سامانی و غزنوی و از چهره‌های برجسته ادبیات فارسی و عربی در سده‌های چهارم و پنجم هجری بود. وی در نیشابور زاده شد و در همان شهر پرورش یافت و سرانجام در ۴۲۹ ق. در همان شهر دیده از جهان فرو بست (یاقوت، ۱۴۳۴، ج ۱، ص ۱۰۸، ۱۷۷، ۳۱۴؛ آذرنوش، ۱۳۹۸؛ ثعالبی، ۱۹۷۷، مقدمه الراوی و مرهون، ص ۳؛ ثعالبی، ۱۹۹۰، مقدمه العطیه، صص ۵-۱۲). از مهم‌ترین آثار او می‌توان به یتیمه‌الدهر فی محاسن اهل العصر (۲۰۰۰) اشاره کرد که در آن به شرح حال و اشعار شاعران عصر خود پرداخته است. همچنین غرر اخبار ملوک الفرس از آثار تاریخی اوست که به تاریخ ایران پیش از اسلام اختصاص دارد. او تحت تأثیر فرهنگ و زبان فارسی به حکمت‌های باستانی نیز توجه داشته و از جمله در اثری اختصاصی به نام لطائف المعارف (۱۹۶۳) به گردآوری آنها پرداخته است. ثعالبی با تألیف این آثار، نقش مهمی در حفظ و انتقال میراث تمدن ایران باستان به تمدن اسلامی داشته است (زرین‌کوب، تاریخ ادبیات ایران، ج ۲، ص ۲۳۴-۲۳۶).

دیگر جنبه مهم اثرگذاری تاریخی شخصیت وی، نقش‌آفرینی زبان‌شناسانه در زبان عربی بوده است؛ به‌رغم تبار ایرانی و زبان مادری فارسی، تاکنون اثری به فارسی از ثعالبی گزارش و یافت نشده است (راوندی، ۱۳۸۲، بخش ۱، ج ۸، ص ۲۰۴)، اما به مانند بسیاری دیگر از ایرانیان که بر سازندگان شالوده‌های فرهنگ و تمدن اسلامی بوده‌اند، ثعالبی در اثرگذاری بر زبان عربی نقشی فراوان داشت و نقش زبان مادری او فارسی، در شناخت مقایسه‌ای و تطبیقی میان فارسی و عربی و خدمت به بازشناسی ساختاری زبان عربی، بسیار برجسته بوده است (رپیکا، ج ۱، ص ۳۵۶). مهم‌ترین اثر او در زبان‌شناسی کتاب فقه اللغة و سر العربیه (چاپ بیروت، ۱۹۹۸م) است که از نخستین آثار در زمینه زبان‌شناسی تطبیقی به شمار می‌رود. به طور کلی، وی با گردآوری و تدوین آثار ادبی و تاریخی، پیوند میان فرهنگ ایران پیش و پس از اسلام را تقویت کرد. تحقیقات او درباره ادبیات عربی و فارسی، به‌ویژه در یتیمه‌الدهر، منبعی معتبر برای پژوهشگران پس از او بوده است (صفا،

ج ۱، ص ۴۸۷-۴۹۰). به طور کلی، ثعالبی به عنوان دبیری ایرانی با نثر شیوای عربی، نقش مهمی در انتقال فرازهای مهمی از تاریخ ایران باستان به میراث مکتوب اسلامی ایفا داشت (باسورث، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۲۰۳).

انگیزه‌های نگارش تحفه‌الوزراء

دوران سیاسی ثعالبی، عصر برپایی دولت‌های ایرانی تبار و ایرانی‌گرایی چون سامانیان، صفاریان، زبیریان و بویه‌یان بود، هرچند زبان عربی همچنان بر فارسی تفوقی حاکمیتی و رسمی داشت (باسورث، ۱۳۷۹، صص ۸۰ به بعد؛ فرای، ۱۳۷۹، صص ۱۱۹ به بعد؛ بوسه، ۱۳۷۹، ۲۱۷ به بعد)؛ اما آن چه بر اهمیت تمدنی این دوران می‌افزود، بازتولید ساختارهای تمدنی ایران دوران ساسانی از جمله روش‌های ملک‌داری بود که در شناخت جایگاه سیاسی وزیر ظهور می‌یافت و علاوه بر ساحت عمل سیاسی، یعنی ساختار بندی در نظام دولت‌های ایرانی، در ساحت نظری نیز جلوه‌گر می‌شد و آثاری در شرح اعتبار، قدرت و فضیلت وزارت را به قلم دیوانیانی چون ثعالبی رقم می‌زد (دائر، ۱۳۷۹، ۴۸۶-۵۰۱؛ دومنائش، ۱۳۷۹، ۴۶۷ به بعد؛ لازار، ۱۳۷۹، ۵۱۱ به بعد؛ آذرنوش، ۱۳۹۵، جاهای متعدد).

به عبارت دیگر، ثعالبی در عصر دولت‌های ایرانی و یا عصر بازتولید تمدنی ایران در قالب تمدن اسلامی می‌زیست. در این دوران، نهادهای تمدن ایرانی، یک به یک در حالی شکوفایی بودند، گویی هرچند نهاد سیاسی تمدن ایرانی یعنی شاهنشاهی ساسانی سقوط کرده بود، اما دیگر جنبه‌های این تمدن، از جمله اندیشه سیاسی آن در حال بازتولید، باروری و رسیدن به اوج شکوفایی بودند؛ از این رو، رهیافتی سیاست‌نگارانه یعنی تبیین ارکان قدرت، کارویژه‌ها و روابط میان آنان و توجه به کارکرد شایسته آنان مورد توجه اندیشمندان سیاست بود که در فضایی فکری میان حکمت‌های باستانی، توصیه‌های اخلاقی و ادبی و جزئیات اداری و تشکیلاتی، به تحریر ادبیات سیاست‌نگارانه اهتمام داشتند؛ نیاز اداری و یا دلبستگی‌های فرهنگی حاکمیت‌های نیمه مستقل ایرانی به فرهنگ ملک‌داری ایرانی بر اهمیت این دست آثار در چشم حکمرانانی چون طاهریان، سامانیان، صفاریان، زبیریان، بویه‌یان و حتی غزنویان افزوده بود و از همین رو، شماری از نخبگان آن دوران چون ثعالبی به این حوزه تمایل یافته بودند و به نگارش آثار سیاست‌نامه‌گونه اهتمام داشتند؛ در میان این دست آثار، ثعالبی نیز دو اثر مهم *آداب الملوک و وصایا الملوک* (۲۰۰۵) و *تحفه‌الوزراء* را به رشته تحریر درآورده است که از این میان، *تحفه‌الوزراء* مشخصاً به کارویژه نهاد وزارت پرداخته است. *تحفه‌الوزراء* اثری است که از طرف نگارنده به ابوعبدالله‌حمدونی‌وزیر، از دولتمردان آن عصر، تقدیم شده است. این اثر در پنج باب و فصول و اجزایی متنوع اعم از نقل قول‌های بزرگان تاریخ ایران و اسلام تا بینامتنی‌های قرآنی و روایی و انواع اشعار شاعران و بزرگان و نقل گزارش‌وار برخی نامه‌ها و توقیعات تاریخی امیران و وزیران، عملاً به تباریابی وزیران اهتمام داشته و تلاش کرده تا جایگاه حاکمیتی و دیوانی وزیر را از دوران باستان تا زمانه خویش به جلوه آرد تا بدین ترتیب، کارکرد این مقام را نشان دهد. از سوی دیگر، نگارنده جزئیات ارزنده‌ای از نظام دیوانی یا تشکیلات درونی دولت ایرانی را با دقت و لحاظ شرح کارکرد سازمانی ارائه کرده تا آیین‌های واضح از نظام تقسیم‌کار دیوانی باشد؛ وی در کنار این نظام سازمانی، به اعتبار خرد، دانش و فضیلت در امر وزارت نیز پرداخته که روحیه‌ای ایرانی است و در نهایت در اثری نه چندان مطوّل اهم اعتبار مقام وزارت را شرح کرده است.

آثار مشابه

نگاه تحلیلی به دوره مورد نظر نشان می‌دهد که در قرن چهارم و پنجم هجری قمری یعنی هم دوره با ثعالبی، رغبت قابل تأملی نسبت به نگارش متون آیین‌نامه‌ای، سیاست‌نامه‌ها و وزارت‌نگاری‌ها در میان دیوانسالاران و یا حتی حکمرانان ایرانی بوده است؛ برخی از مهم‌ترین متون این حوزه را می‌توان اجمالاً چنین فهرست نمود:

۱. *التاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه* یا *تاج التواریخ* اثر ابوالقاسم ابن حسین حسینی دیلمی که در دوران آل بویه (قرن ۴ق) نوشته شد و به آیین وزارت و اداره حکومت دیلمیان پرداخت و به نظر می‌رسد که انگیزه نویسنده، توجیه مشروعیت حکومت شیعه‌مذهب آل بویه و ارائه الگویی برای دیوانسالاران بوده است (ذکاوتی فراگزلو، ۱۳۸۵، ص ۱۱۲-۱۱۵).
۲. *قابوسنامه* اثر عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر (۴۷۵ق) که فصل‌های مربوط به «آیین وزارت» و «سیاست ملک» در آن راهنمایی عملی برای حکمرانی و مدیریت دولت بوده است و نویسنده از تجربیات خود در حکومت زیاریان استفاده کرده است تا در دوران فروپاشی سامانیان و هرج‌ومرج سیاسی شمال ایران، به ویژه جرجان، به عنوان دست‌نامه‌ای کاربردی برای حاکمان و دیوانیان بهره‌ور باشد (کیکاووس بن اسکندر، ۱۳۷۵، ص ۲۰۳-۲۱۰؛ زرین کوب، ۱۳۶۳، ص ۳۸۷).
۳. *سیاستنامه* یا *سیرالملوک* اثر نظام‌الملک طوسی (۴۸۵ق) که به آیین کشورداری، وزارت و مدیریت دیوانی پرداخته است و تلاشی برای تثبیت حکومت سلجوقیان و پاسخ به چالش‌های تمرکزگرایی سلجوقی بوده است (نظام‌الملک، ۱۳۴۰؛ باسورث، ۱۳۶۲، ص ۲۵۶).

۴. *قوانین‌الوزاره* اثر ابوالحسن ماوردی (۴۵۰ق) که با رویکردی آیین‌نامه و یا دستورنامه‌ای به چارچوب بندی ساختار قدرت از شاه و وزیر و سایر کارگزاران پرداخته است و شرح مختصری از اهمیت جایگاه و وظایف هر یک را در ساختار قدرت تبیین کرده است.

به نظر می‌رسد که نگارش این آثار تحت تأثیر شرایط سیاسی تمرکززدایی قدرت خلافت عباسی در ایران، رقابت دیوانسالاران و نیاز به تثبیت حکومت‌های نیمه مستقل ایرانی بوده باشند؛ به عبارت دیگر، تثبیت مشروعیت حکومت‌های جدیدی مانند آل بویه و غزنویان نیاز به توجیه مشروعیت و تمرکززدایی از قدرت عباسیان داشت لذا دیوانسالاران ایرانی به تدوین اصول محلی حکومت اهتمام داشتند (طباطبایی، ۱۳۷۳، ص ۱۴۵-۱۵۰). با این حال، به نظر می‌رسد که از مجموع آثار این حوزه، بیشترین شباهت را از نظر موضوعی و محتوایی دو اثر *قوانین‌الوزاره* ماوردی و *تحفه‌الوزرای* ثعالبی به یکدیگر دارند، از آن روی که هر دو روشی نه توصیه‌ای و اندرزنامه‌ای، بلکه آیین‌نامه‌ای، دستورنامه‌ای و تشکیلاتی را در پیش گرفته و به تبیین ساختار و ارکان دولت و کارکردها و اهمیت هر یک از ارکان آن پرداخته‌اند.

از این رو، شاید بتوان یکی از انگیزه‌های سیاسی نگارش هر دو اثر را ایجاد زیرساخت ابلاغی و بازتولید تجربیات دولتمداری ایران دوران ساسانی دانست که با بازتدوین در زبان عربی، الگویی برای حاکمیت‌های نوپای ایرانی - اسلامی بوده و این دولت‌ها را از چارچوب‌های آیینی و قانونی در این زمینه بهره‌مند می‌ساخته است. این موضوع، یعنی نقش ثعالبی در انتقال دانش ایرانی به زبان عربی و تمدن اسلامی، در دیگر آثار ثعالبی از جنبه‌هایی دیگر نیز دیده می‌شود؛ مثلاً شکی نیست که او در *غرر اخبار ملوک الفرس* توانسته است با تمرکز بر خدای‌نامه‌های ایرانی، آداب شاهی در دربار ایرانی و تجربیات تاریخی شاهان ایران باستان را بازآفرینی کند (Bosworth, 1975: 4/483)، در *بیمه‌الدهر* بارقه‌هایی از ادیبان،

شاعران و محتوای ادب ایران باستان را در عربی بازگردان داشته است (ثعالبی، ۲۰۰۰)، در *لطائف المعارف* امثال و حکم ایران باستان را در عربی جاودان داشته (Frye, 1975: 120) و به نظر می‌رسد که در *تحفه‌الوزراء* نیز به انگیزه و علاقه خود در بازگرداندن میراث ایرانی به زبان و فرهنگ اسلامی - عربی اهتمام ورزیده است، اما در موضوع، به شکلی خاص‌تر بر آیین‌نامه‌های دستگاه دولت، به ویژه دستگاه وزارت تمرکز کرده است. این موضوع علاوه بر اقبال ادبی عمومی، کاربستی تشکیلاتی و دولتی داشته است و در دستگاه دولت‌های محلی ایرانی که ثعالبی خود از دبیران ایشان می‌بود، البته مورد استقبال بوده است (Meisami, 1999: 62).

تحلیل مضامین

تحفه‌الوزراء از لحاظ ادبی، به واسطه استفاده از آرایه‌ها، اشعار و روایات و در مجموع کلام فاخر، دستیابی به نظریه اصلی اندیشمند را اندکی با دشواری همراه می‌سازد؛ از این رو، برای تفوق تحلیلی بر بلاغت متن، رویکرد پژوهش حاضر بهره‌مندی از روش مناسب بوده است. بدین منظور، پاره‌های متن با رویکرد تحلیل مضامین مورد کاوش قرار گرفته است که نمونه‌هایی از آن را می‌توان در جدول ذیل ملاحظه نمود:

مضامین فراگیر	مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	کدهای باز (پاره‌های متنی اثر)	استناد (شماره صفحه در اثر)
کارکرد ساختاری	استناد تاریخی برای تبیین کارکرد وزارت	تاریخ وزارت	گمارش وزیر توسط شاهان باستان با آیین‌های خاص	۳۹
الگوی رفتاری برون‌گرا	ویژگی‌های وزیر	ویژگی‌های وزیر ایده‌آل	[ویژگی وزیر صالح بر خواری از] اصالت و فضیلت، قول فصل، ادب قوی، نظر استوار، تدبیر درست، ...، مداومت بر سبیل نیکی، سیادت همراه با جلب قلوب مردم، جدّیت در مصلحت مملکت، خلوص در نقد و تدبیر است	۵۰
برنامه بهره‌وری	برنامه برای بهره‌وری بیشتر در دولت	ضرورت تک-وزیری برای وحدت در تصمیمات	وزارت [از منظر قدرت] به سان شاهی است؛ پس چنان که دو شاه در اقلیمی ننگ‌جند، گمارش دو وزیر نیز موجب تباهی امور دولت گردد	۵۳

الگوی فرهینختگی	فرهنگ حکمرانی	جایگاه ادب و بلاغت در حکمرانی	سخن در باب [استمرار فرهنگ، ادب و بلاغت] در خاندان یحیی برمکی [و آثار آن در اعتبار خدمات این خاندان]	۱۴۰
--------------------	------------------	-------------------------------------	---	-----

تحلیل مضامین استخراج شده از هر پاره متن تا رسیدن به مضامین فراگیر، قریب به ۳۰۰ مضمون فراگیر را در اختیار محقق قرار می‌دهد. این مضامین فراگیر محورهای نظریه وزارت در اندیشه ثعالبی را شکل می‌دهند که در شش عنوان: ۱. حکمت وزارت ۲. شرح وظایف وزارت ۳. شرح برنامه‌های وزارت ۴. شرح اخلاق وزارت ۵. تعامل شاه و وزیر ۶. مردم و آبادانی به شرح ذیل قابل اعتناست.

حکمت وزارت

حکمت وزارت همان بیان‌های ساده و شفافی است که ضرورت، کارکردها و جایگاه وزارت را در نظام قدرت نشان می‌دهد. برای پرداختن به حکمت وزارت، استفاده از حکایت‌های شبه تاریخی و یا روایات تاریخی البته بسیار به کار گرفته شده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۴۱-۵۰، ۱۴۰-۱۴۱). مضامین فراگیر این حوزه عمدتاً در باب جایگاه و کارکردهای ساختاری وزارت در ساختار قدرت بیان شده‌اند. کارکردهای وزارت حدود ۶۰ بسامد و طیف‌های موضوعی متنوعی دارد؛ از این طیف‌ها می‌توان به این موارد اشاره داشت: بیان وجه تسمیه وزارت در قرآن که سعی کرده است تا با اقتباس از آیاتی مانند یاری برادر موسی به او، شاه و وزیر را به آن دو تشبیه نمایند و وزیر را یاریگر، خیرخواه راستین و مهم‌ترین یاور شاه نشان دهند (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۴۰)؛ دیگر بسامدهای این حوزه، طیف‌های متنوعی را تشکیل می‌دهند: اشاره به تبار تاریخی وزیران یا وجود وزیر در حاکمیت‌های کهن، با تأکید بر وزیران ایران باستان و نقل قول‌هایی از شاهانی چون انوشیروان که اهمیت وزیر را نشان می‌دهد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۴۱-۴۲)؛ استفاده از نقل قول‌ها، تجربیات و اشعار بزرگان و حکیمان باستان تا نشان دهد که بهره از برکت شاه تنها با وجود وزیر میسر است و استفاده از تشبیهاتی چون ساحل دانستن وزیر در کنار دریای برکت وجودی شاه (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۴۳)؛ تبیین یکدلی شاه و وزیر (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۴۴)؛ نشان دادن نقش وزیر در حفاظت از اسرار، آبرو، اعتبار و ایفای نقش حائلی میان سایر طبقات با شاه از سوی وزیر (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۴۴-۴۷).

پرداختن به جایگاه وزارت در کنار شاه نیز موضوع دیگری است که حکمت وزیر را تبیین می‌کند. برای این منظور، تمسک به فلسفه حیاتی طبقات اجتماعی، مورد توجه قرار گرفته است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۴۵-۴۶)؛ از وصایای شاهان ایران باستان استفاده شده تا به اهمیت جایگاه وزارت اشاره شود (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۵۷)؛ از خلال پندهای این شاهان، چون قباد ساسانی، وزیر را قلب، چشم، گوش و مغز شاه دانسته است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۵۸)؛ به استناد فضل بن سهل، وزیر نامدار ایرانی مأمون، وزیر را محل دسترسی به شاه چون آبشخور گوارای رودی خروشان و پرآب توصیف نموده (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۵۸)؛ وزیر را مایه بقای قدرت شاه دانسته (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۵۸-۵۹) و او را عامل اصلی اجرایی همه خواسته‌های شاه برشمرده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۹۹).

ثعالبی به نشان دادن جایگاه تشکیلاتی وزیر نیز پرداخته است و از جمله، انواع وزارت چون «عام» و «خاص» یا «مطلق» و «مقیّد» را شرح نموده و حدود اختیارات و ویژگی‌های ساختاری هر کدام را مشخص کرده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۹۹).

(۷۵)؛ ثعالبی در این رابطه، جزئیات دقیقی از ابلاغ یا خطبه گمارش وزیر به وزارت از سوی شاه / خلیفه را بیان می‌دارد و تفاوت‌ها میان وزیران «تفویض» (عام) و «تقیید/تنفیذ» (خاص) را مشخص می‌سازد که در میزان اختیارات تام وزیر در وزارت تفویض و اختیارات قید شده در وزارت تقیید بوده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۵-۷۶). ثعالبی حدود وزارت عام یا تفویض را نیز مشخص کرده و خط قرمز اختیارات عالی‌ترین سطح وزارت (تفویض) را دخالت در قدرت شاهی یا اساس هویت شاهی دانسته و چنین دخالتی را برای هر وزیری مرگبار توصیف کرده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۰۱). او بر وزیر این را نیز فرض گرفته است که مانع ظلم شاه بر رعیت شود، البته به زبان خوش در سخن گفتن با شاه؛ نیز او را از رفتار بدون حرمت و بدون آداب در مجالس معاشرت دوستانه و عشرت‌مآبانه با شاه پرهیز داده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۰۲، ۱۱۸). جزئیاتی در خصوص نحوه عزل و یا در مواردی، ابطال حکم وزارت نیز بیان شده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۸). در اینجا، وزارت خاصه که بیشتر نوعی وکالت در انجام امور مالی شاه بوده تا وزارت در مقام واقعی آن نیز توضیح داده شده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۸۵).

شرح وظایف وزارت

در نظریه وزارت ثعالبی جنبه‌های اجرایی و عملی اهمیت بسزایی دارد و یکی از وجوه آن شرح جزئیاتی از وظایف اجرایی و تشکیلاتی وزیر است. برخی از این جزئیات بدین شرح آمده شده است؛ پرداخت عطایا و هدایایی که شاه نسبت به فرودستان و یا حتی سفیران خارجی فرمان داده است و مدیریت شایسته در زمان و نحوه پرداخت، به ویژه که عطایا به معنای حقوق و مقرری همگی وابستگان حاکمیت، از جمله سپاهیان تفسیر شده و بر ضرورت توجه به زمانبندی پرداخت برای جلوگیری از شورش تأکید شده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۶۹).

وظایف دیگری بدین شرح مورد اشاره قرار گرفته است: سامان دادن جزئیات حیات شاهانه در دربار، اعم از استخدام خدمه و تهیه آذوقه و تنظیم آداب لازم و نظارت بر تأمین مالی این امورات و سیاست در پرداخت مقرری قربان درگاه شاهی تا عالی‌ترین ضوابط برای آسایش و اعتبار شاه و دربار فراهم شود (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۰-۷۱)؛ اداره کامل دولت به معنی گمارش امیران و دبیران بر امور ولایت و مراقبت از آنچه می‌کند تا وقوع کامل بهترین‌ها در اداره کشور (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۸)؛ نظارت کامل مالی بدان معنا که خزائن و دارائی‌ها فهرست شود و در نحوه اخذ درآمد و خرج کرد آن دقت کارآمد رخ دهد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۸)؛ اطلاع‌رسانی جزئیات حوادث مهم به شاه (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۹)؛ نظارت بر اداره مرزها و امنیت آنها و سرکشی به آنها از سوی وزیر تفویض، حال آن‌که وزیر تنفیذ باید دائم در ملازمت درگاه شاهی باشد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۸۱)؛ و رسیدگی به شکایات مردم و نیز ابلاغ و اجرای جزئیات دستور شاهی در عزل و نصب صاحب‌منصبان (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۸۴). بدین ترتیب، وزیر اساس اداره تشکیلات حاکمیت را بر عهده داشته و بجز امر جنگ، کلیه امور دیوانی، مالی و تشریفاتی و ارتباطات میان شاه و رعایا بر عهده وزیر منظور شده است.

شرح برنامه‌های وزارت

همزمان با تبیین حکمت و وظایف وزارت، برنامه‌های وزارت نیز تبیین شده‌اند که عمدتاً معطوف به بهره‌وری نهاد وزارت و عملکرد وزیر در نظام دیوانی است؛ جلوه‌هایی از بهره‌وری از طریق برنامه‌ای پیشینی یعنی توجه به تبار و دانش تخصصی در گزینش وزیر در نظر گرفته شده است؛ ثعالبی شرافت را عاملی برای بهره‌وری خدمت وزیر می‌داند و این

شرافت را در تبار خاندانی و تعلق او به خاندانی آشنا به وزارت توصیف می‌کند تا بدین ترتیب، دیگرانی که دونه‌مایه بوده، وقار، تشریفات و جایگاه همنشینی شاه را ندارند، با تکیه بر مقام وزارت، مایه اضمحلال آن نشوند (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۲۸-۲۹). شایسته‌گی وزیر که از مسیر شایسته‌گزینی و شناخت دقیق توانمندی‌های او محقق می‌شود، برنامه‌ای برای رسیدن به بهره‌وری نهاد وزارت است؛ از جمله ویژگی‌های شایستگی وزیر آگاهی به جزئیات امور دیوانی و مالی است تا بتواند نظام دولت را اداره کند و نیز داشتن سیاست یعنی مدارا با سپاهیان که جمع و پراکنده‌سازی به موقع آنان مهم است و نیز داشتن آگاهی به حیل‌های جنگ، آگاهی به آراء درست، نیکویی تدبیر و آگاهی به کیفیت سرمایه‌گذاری اموال و درآمدها، انجام امور در زمان مناسب، داشتن نظم در کارها (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۵۰، ۶۱) و داشتن تجربه و سن مناسب (حداقل چهل ساله) (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۴۸-۴۹).

بخشی از برنامه‌های مرتبط با بهره‌وری و کارآمدی مقام وزارت، مربوط به پس از گمارش وزیر دانسته شده است؛ از آن جمله است: ضرورت تک‌وزیر بودن دستگاه برای حفظ بهره‌وری در تصمیمات و تقبیح چند وزیری که وحدت در اتخاذ تصمیم صحیح را ناممکن می‌کند (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۵۳-۵۶، ۱۰۱). تملق‌گریزی و چابلوسی‌ستیزی نیز از صفات وزیر دانسته شده تا وی را از ناکارآمدی و بی‌بهره‌گی ملک بازدارد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۶۳)، همچنان که حرص به مال‌اندوزی و شهرت‌طلبی نیز از جمله موانع کارآمدی وزیر برشمرده شده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۶۳). ضرورت توجه به اندیشه نیز موضوعی است که مورد توجه قرار گرفته است؛ این مسأله در قالب مشورت مطرح شده است و انواع و ضرورت آن تبیین شده و با تأکیداتی از آیات و احادیث، به ضرورت قاعده‌مند بودن مشورت برای جلوگیری از رسوخ آراء ناصحیح و زیان ناشی از آن به دولت اشاره شده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۳، ۸۶-۸۸). همچنین به ضابطه‌مندی مشورت عالیله دولتی با بهره‌گیری از صاحبان تخصص و دانش تأکید شده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۸۹-۹۴). ضمن توجه به تخصصی بودن مشاوران هر حوزه موضوعی، تأکید شده است که در موضوعات مهم، نظر مشاوران به طور جداگانه اخذ و تصمیم نهایی از خلال جمیع نظرات ارزیابی شود (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۹۵). رساندن اطلاعات دقیق به شاه در مشاوره‌ها نیز مورد توجه قرار گرفته است تا شاه در ارزیابی نهایی بر اساس اطلاعات درست تصمیم بگیرد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۹۶-۹۷).

در نظریه ثعالبی، پس از اخذ مشاوره‌ها یعنی برنامه‌های مشورتی، داشتن برنامه‌های اجرایی برای انجام آنچه تصمیم‌سازی شده ضرورت می‌یابد. برنامه اجرایی در جایی با عنوان عمل‌گرایی و با مضمون انجام آنچه تصمیم‌سازی شده، مطرح می‌شود (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۰۵). در جای دیگر، عدم مشورت پس از رسیدن به تصمیم درست، ضرورت تسریع در انجام تصمیمات و داشتن عزم سازمانی برای دفع هر نوع تشکیک در انجام تصمیم اتخاذ شده، اجرایی نمودن آن و پرهیز از تقدّم وعده بر عمل، جزئی از این برنامه‌های اجرایی به شمار آمده‌اند (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۰۶-۱۱۱، ۱۶۲-۱۶۳).

آسیب‌شناسی سازمان و نظارت بر تضمین کیفیت و کارکرد آن، از جمله به عبارت ثعالبی: «چشم را تیز و اخبار را استعلام کردن و از خلل و فساد ولو کوچک در امور غفلت نکردن» (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۸۰) دیگر برنامه‌ای است که وزیر مسئول آن دانسته شده تا سازمان دولت بهره‌ور باشد؛ این نظارت به طور ویژه بر دیوان‌ها و دستگاه‌های مالی با تأکید بیشتری همراه بوده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۸۴). ثعالبی وزیر را ناظری به عوض از جانب شاه برای رصد جزئیات اجرایی عملکرد کارگزاران، کاتبان، مستوفیان، قاضیان و والیان می‌داند تا اموال و عمل دولت هیچ ضایع نشود و عدالت در شکلی کامل اجرا گردد و رسوم دیوانی مایه ظلم بر مردم نگردد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۸۴-۸۵). برآورد تهدیدات، ولو اندک که می‌تواند

در نهایت حیات دولت و اقتدار مُلک را فروبکاهد نیز از جمله برنامه‌های لازم و نیازمند اجرا دانسته شده است؛ نیز در عین حال، داشتن برنامه‌ریزی دقیق برای رفع هر تهدیدی پس از شناخت و محاسبه درست آن (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۸۰-۸۱).

شرح اخلاق وزارت

همسان وظایف و برنامه‌ها، اخلاق وزارت نیز جزئی از نظریه وزارت ثعالبی است؛ اخلاق وزارت در این نظریه در قالب الگوهای رفتاری مورد توجه و تصریح قرار گرفته است. ثعالبی در منظومه تبیینی خود در باب وزیر، او را با چنین صفاتی توصیف می‌کند: ذات خیرخواه و شرگریز (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۵۰)، جامع اخلاق و صفات پسندیده اخلاقی، خردورزی و عقل-مداری، خلوص نیت در انتقاد از دیگران، شرافت، عدالت ذاتی، ظلم‌ستیزی و ظلم‌پرهیزی، عدم تعصب، توانا در جلب قلوب مردم، شجاعت، اهل مدارا به وقت لزوم، رحیم بر رعیت و لطیف با مظلوم و درشت و تند با ظالم (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۵۰، ۶۱، ۶۳-۶۴). ثعالبی دیگر خصلت‌های نیکو و محاسن اخلاقی وزیر را چنین توصیف کرده است: فردی دارای بشاشیت، وقار، بردباری، هیبت، زیبایی چهره، عفت، پاکی و عزت نفس، علم به کتابت و ضوابط آن و حُسن دانش در علم تاریخ و آگاه به فصاحت، ادب، سخنوری و بلاغت (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۶۲، ۱۱۲-۱۱۵، ۱۶۷).

در شرح اخلاق وزیر، ثعالبی به ضرورت برخورداری او از درایت و آرامش، به ویژه در برابر حجم فراوان امور محوله تأکید دارد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۷). او وزیر را گلچینی از مکارم اخلاق عملی می‌داند، بدان ترتیب که در ضمیر خویش نیز خیرخواه بی‌بدیل شاه و رعیت باشد و از سر راستی در جهت مصالح آنان عمل کند و هرگز مفسده نفس‌گرایی و منفعت‌سنجی شخصی را بر این امور ترجیح ندهد و طمع به منافع فردی نوزد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۹۹-۱۰۰، ۱۰۴-۱۰۵). ثعالبی عدالت و ثبات و صحت رأی سیاسی وزیر را عامل اصلی رهبری شایسته جامعه می‌داند و به واسطه پردازش چنین سامانه‌ای از اخلاق عملی، بار حکمرانی را از دوش شاه تا حدّ زیادی ستانده و به وزیر سپرده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۱۲). در جامعیت، افزون بر دانش‌های دیوانی، وزیر را نیازمند صفات ایجابی تدبیر، خوش‌فکری و خلاقیّت (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۱۲) و صفات سلبی چون پرهیز از سخن‌چینی به ویژه با رعایت امانت نسبت به مجالس گفتگو توصیف کرده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۴۵ و ۱۴۷). مجموعه این خصوصیات مفهوم «کفایت» را شکل داده که از جمله مهم‌ترین ویژگی‌های وزارت در نظر گرفته شده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۱۴).

در توصیف ویژگی کفایت، ثعالبی بی‌پروا اساس ایرانی نظریه خویش را نشان می‌دهد و به ویژه با اشاره به عصر عباسیان که استیلای شایسته تمدن ایرانی بر درگاه خلافت در آن دوره انکارناپذیر است، فهرستی از وزیران شایسته آن دوره، از اولین وزیر ایرانی عباسیان که ابوسلمه خَلال بوده تا جعفر بن یحیی برمکی ارائه می‌دهد و هاشم نویسی خیرخواهانه ایشان بر مظالم ایرانیان را به رخ می‌کشد و در ادامه از فضل بن سهل و برادرش حسن به تصریح به عنوان وزیران شایسته ایرانی یاد می‌کند و ایشان را در برابر وزیرانی بی‌کفایت چون خاندان زیات، می‌ستاید؛ گویی در نظریه ثعالبی هر یک از صفات نیکوی فوق‌الزمره کفایت وزیر است و نبود هر یک (مثلاً ظلم ورزیدن) نافی کفایت او (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۱۵-۱۱۶).

رابطه وزیر با شاه (خلیفه در دوران اسلامی) بخشی مهم از نظریه ثعالبی را شکل می‌دهد؛ این رابطه بسیار دقیق طراحی شده است و مبنای آن آگاهی وزیر نسبت حریم شاه یا حکمران است که ضرورت حفظ آن را با جزئیاتی چون حفظ حریم در هم‌نشینی، حفظ ادب در هم‌سفرگی، کم‌گویی و گزیده‌گویی در معاشرت توصیف کرده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۱۷-۱۱۸).

(۱۳۱). فرهنگ یا آداب‌دانی در مجالس معاشرت شاهی و برخورداری از صفاتی که سلامت نفس و شرافت ذاتی را نشان دهد و نیز فرهیختگی ادبی و بلاغی یعنی آشنایی و علاقه به شعر، سخن و نگارش از اصلی‌ترین خصوصیات در توصیفات ثعالبی است که مرتباً اهمیت آن را با مثال‌های تاریخی از فرهیختگی ذاتی، فرهنگی و ادبی وزیران گذشته، به ویژه وزیران ایرانی موضوع تباریابی خود قرار می‌دهد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۲۱-۱۴۵).

از دیگر صفات شخصی وزیر در منظومه ارائه شده ثعالبی، گرایش فردی او به عفو دیگران است، به نحوی که از خطای ایشان حتی المقدور درگذرد و حتی در مواردی که مجازات جرم‌های صورت گرفته چون اعدام و حبس ابد باشد، باز عفو اولویت باشد تا بدین ترتیب مجازات معطوف به تربیت و اصلاح باشد و نه صرفاً عقوبت خلق تا از این رهگذر، در جامعه اثری مصلحانه ایجاد شود؛ حتی بدان ترتیب که اگر فردی خطایی پنهان انجام داده است، عقوبتش پنهان باشد تا آبروی افراد او در امان باشد. در تکمیل رویکرد عفو محوری، سرکشی از زندان برای بهبود احوال زندانیان، آزادسازی آنانی که مدت حبس لازم را کشیده‌اند و یا تأمین اموال برای آزادی آنان که به دیون مالی در حبس هستند، به وزیر توصیه شده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۴۹-۱۵۹).

تعامل شاه و وزیر

ثعالبی در منظومه فکری خود، برای نظام دیوانی یعنی همه ارکان ساختار حاکمیت، هویتی مستقل قائل است و مقوم نظام دیوانی را رابطه میان شاه — وزیر می‌داند. قوام نظام دیوانی از نظر ثعالبی در دو محور: (الف) حقوق شاه و وزیر در قبال یکدیگر (ب) اصل پایداری و بقای ساختار قابل درک است. ثعالبی حقوق شاه بر گردن وزیر یا آنچه وزیر در قبال شاه نسبت بدان موظف است را سه چیز می‌داند: ۱. اخلاص در نصیحت (اعلام نظر مشورتی بی‌دریغ) ۲. اهتمام کامل برای اقامه صحت مُلک ۳. دفع آفات از کشور (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۶۷)؛ که جزئاً شامل موارد بیشتری است، همچون: دوستی صادقانه و عدم دسیسه؛ عدم مکر؛ عدم شوراندن دشمنان؛ عدم سوء استفاده از مال و جایگاه شاه؛ از میان برداشتن مخالفان شاه؛ مدیریت سامانه تبلیغی به نفع جایگاه و شخصیت شاه، چنان که صفات نیکوی او را بازنماید و بدی‌های وی بپوشاند؛ افزودن بر اعتبار جایگاه شاه چه در جلوت و چه در خلوت با بذل احترام لازم؛ دون‌تر ساختن خویش در مال و شکوه نسبت به شاه؛ و رعایت ادب وزارت که اولویت آن، اندیشیدن در دستورات شاهانه است تا محاسن این دستورات را به عمل آورد و معایب آن را بدون این که به روی شاه یا دیگران بیاورد، خود مخفیانه به صحیح بدل کند تا امور مُلک از معایب شاهی آسیب نبیند (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۶۷-۶۸).

پس از ترسیم حقوق شاه بر وزیر، ثعالبی برای ضمانت اقتدار و عملکرد وزیر به سراغ پردازش سامانه حقوق وزیر بر گردن شاه می‌رود و آن را نخست به نقل حکیمان ایران باستان چنین بازنمایی می‌کند: ۱. وزیر را به استناد خبر راستی‌آزمایی نشده، مؤاخذه نکند ۲. در مال او بدون این که خیانت کرده باشد، طمع نرزد ۳. افراد نالایق‌تر را بر او مقدم نشمرد ۴. او را به دشمن نسپرد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۲)؛ ثعالبی جزئیات دیگری از حقوق وزیر بر گردن شاه را نیز چنین بیان می‌دارد: «دادن امکان دخل و تصرف در تدبیر امور تا برنامه‌ها و سیاست‌های خویش را اجرا کند؛ افزودن بر قدر و شأن وزیر با فراهم آوردن بهترین‌ها برای او از لباس، مرکب، موکب، مجلس، القاب و کنیه طبق رسوم شاهانه تا دیگران از وزیر به بزرگی یاد کنند؛ بی‌اعتنایی به سخن‌چینان، بدگویان و مخالفان وزیر مگر به راستی‌آزمودن گفته‌ها؛ اعتنا به گفته‌های وزیر» (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۲).

۷۲، ۷۸). در چرخه سازنده تعاملی میان شاه و وزیر، ثعالبی مانند سایر بخش‌ها، شواهد تاریخی و ادبی متعددی می‌آورد؛ از آن جمله که می‌گوید حسن بن سهل، وزیر ایرانی مأمون، چون توسط مأمون در راه وزارت عراق از خراسان بدرقه شد، در پاسخ سؤال مأمون که آیا حاجتی دارد، گفت: «مرا بدار بدان چه بی تو، یارای داشتش نیست مرا» تا بدین ترتیب، وابستگی ساختاری وزارت به شاه/خلیفه را نشان دهد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۴).

مردم و آبادانی

در دستگاه فکری ثعالبی، چرخه‌ای تعاملی میان شاه و وزیر که در بخش قبلی مورد اشاره بود، برقرار است و سایر اجزای حاکمیت اعم از کارگزاران دیوانی و سپاهیان که در لایه‌های ارتباطی با وزیر قرار می‌گیرند، همگی یک نظام دیوانسالار را ایجاد می‌کنند که در خدمت مفهومی به نام «مردم» قرار می‌گیرد. پرداختن به مردم، هرچند در نوشتار دیوانی - سیاسی ثعالبی در پاره‌های روایی کمتری اتفاق افتاده است، لیکن بسیار مهم، زیربنایی و اثرگذار تعریف شده است. رفاه یکی از مهم‌ترین مفاهیم مرتبط با مردم است. رفاه پدیده‌ای وابسته به هماهنگی شاه و وزیر تعریف و چنین شرح شده است: «سکون و آرامش در مملکت، بر قراری نظم در احوال و اعمال مُلک، برگزاری آیین‌ها به شکوه و استمرار، امنیت راه‌های تجاری، امنیت در زندگی مردم و پایین بودن قیمت کالاها» (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۵۰)؛ گویی غایت ساختارمندی و نظم در دولت دیوانسالار هدفی جز این مقولات که روی هم رفته رفاه مردم را در منظومه فکری ثعالبی شکل می‌دهد، نبوده است. برای رسیده به اهدافی غایی چون رفاه، وزیر مسئول آسیب‌شناسی هر مشکل و فساد دانسته شده تا نظام از رسیدن به این اهداف باز نماند (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۸۰). عمران و آبادانی مُلک نیز مقوله‌ای مترادف رفاه در نظر گرفته شده است که بواسطه فعالیت هماهنگ ارکان جامعه یعنی شاه «در مقام نگهدارنده مُلک و بیان‌کننده توصیه‌ها و راهبردهای کلان» و وزیر «در مقام تدبیر کننده امور» و سپاهیان «در مقام حافظ مرزها در برابر دشمنان» و مردم «در مقام آبادگران مُلک» حاصل خواهد گردید (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۴۵-۴۶).

«پیشرفت» دیگر مفهوم مهمی است که در ارتباط با مُلک و مردم مورد عنایت ثعالبی بوده است. توسیع مرزها یعنی گسترش قلمرو جغرافیایی حاکمیت بخشی از این پیشرفت دانسته شده است که در کنار سایر مقولات مرتبط با رفاه مانند آرامش مردم، ارزانی کالاها و برقرار آیین‌ها و مشروط به برقراری جمیع این شرایط، مدنظر قرار گرفته است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۵۰). آبادانی مُلک و اصلاح خلل و عیوب، سرمایه‌گذاری برای افزایش محصولات زراعی و توجه به توسعه سرمایه‌گذاری که لازمه توسعه مُلک و ازیاد جمعیت است نیز همگی در کنار یکدیگر مفهوم پیشرفت را در نظام فکری ثعالبی شکل می‌دهند (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۶۹). در توسعه سرمایه‌گذاری نیز ثعالبی توجه به میزان ثمردهی سرمایه‌ها را مهم دانسته است، نه تحصیل اموال با فشار مالیاتی از مردم. او به تعادل در میزان دریافت سرمایه (مالیات) و میزان انفاق آن (هزینه برای رفاه مردم) توجه نموده است تا فشار اقتصادی بر دوش مردم نباشد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۷۹-۸۰).

«عدالت» دیگر مفهوم زیربنایی مرتبط با مردم در دستگاه نظری ثعالبی است. عدالت صفت بارز سازمان دولت دانسته شده است تا عملکرد مبتنی بر آن موجب ایجاد حس رضایت در تمامی برخورداران سازمان، اعم از کارگزاران، سپاهیان و مردم عادی شود (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۸۳، ۸۴). در این نگاه سازمانی، ظلم به مردم یا بی‌عدالتی ماهیتاً عاملی برای اضمحلال مُلک توصیف شده است (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۱۲)؛ بر اساس استنادات تاریخی، وزیران ایرانی در خاندان‌های برمکی و سهل

مبنای مجالس مظالم نشینی خویش را ارتباط مستقیم با مردم برای جلوگیری از بی‌عدالتی دستگاه به مردم قرار داده بودند تا هیچ صاحب‌منصبی در برابر ظلم به مردم و عدم بازتاب خبر آن به وزیر در امان نباشد (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۴۵، ۱۴۷). عدالت در داخل سازمان حاکمیت نیز امری لازم بر شمرده شده است، چنانکه مأمون والی ارمنستان را به جرم شورش سپاهیان خلع کرد و استدلال نمود که اگر به عدالت رفتار کرده بودی، بر تو نمی‌شوریدند (ثعالبی، ۱۹۷۷: ۱۴۷).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تحلیل مضامین *تحفه‌الوزراء* به عنوان یک اثر کلاسیک در حوزه نظریه‌های سیاسی تمدن ایرانی نشان داده که مقام و جایگاه وزیر در این اثر از ظرفیتی تاریخی و فکری برخوردار است و با رویکردی میان رشته‌های اندیشه سیاسی و تمدن‌پژوهشی می‌توان جنبه‌ها و فصولی از نهاد وزارت در تاریخ تمدن ایرانی را در این اثر بازخوانی نمود و کوشید تا نظریه ایرانی ثعالبی را از مفهوم و کارکردهای وزارت استخراج و ارائه نمود. بر این اساس، دستاوردهای پژوهش را می‌توان چنین تبیین کرد:

۱. *تحفه‌الوزراء* از نظر تاریخی محصول دوره‌ای از تاریخ تمدن ایرانی است که طی آن، اندیشه دولت ایرانی چهار قرن پس از سقوط ساسانیان، بار دیگر در سایه استحاله نظام خلافت عربی - اموی در فرهنگ ایرانی و استقرار خلافت عباسیان و نیز حاکمیت‌های صفاری، سامانی، زیاری و بویه‌ای بازتولید شده و اقتضا یافته بود تا ساختار دولت ایرانی که از پیش از اسلام تا آن زمان به تجربه‌ای موفق در ملکداری رسیده بود، فرازهای این تجربه را مدوّن و مستند سازد. تلاش برای این تدوین و استناد، انگیزش اصلی ثعالبی در ارائه گزارشی از فلسفه، وظایف، برنامه‌ها، اخلاق حرفه‌ای و ساختار درونی نظام دیوانسالار ایرانی بود که در آن وزیر در کنار شاه/خلیفه در مرکز سازمانی آن قرار داشت؛ ارائه چنین گزارشی در نهایت به بروز «نظریه وزارت» از سوی ثعالبی انجامیده است که با وامداری از تجربیات گذشتگان، ماهیتی میانه اثری فکری در سیاست و اثری تاریخی در تاریخ وزارت ایرانی دارد، مضاف بر آن که بلاغت ذاتی نگارنده، سایه‌ای ادبی نیز بر آن افکنده است.

۲. ماهیت تاریخی این اثر، ویژگی دیگر نظریه وزارت ثعالبی را به وجود آورده است؛ در حالی که ممکن است صاحب‌نظران در اندیشه سیاسی، رویکردهای کسانی چون ماکیاوولی را واقع‌گرایانه و فضیلت‌گرایی در سنت اندیشه سیاسی شرقی را نشانه آرمانی بودن این آثار توصیف کنند، اما این پژوهش نظریه وزارت ثعالبی را نظریه‌ای واقع‌گرایانه نشان می‌دهد، با لحاظ این موضوع که فضیلت‌گرایی موجود در این اثر که وجه بارز آن در شرح اخلاق وزارت رخ نموده است، در حقیقت ماهیتی واقع‌گرایانه دارد، زیرا در نظریه ثعالبی، فضائل نه صرفاً آرمانی و توصیه‌ای اخلاقی، بلکه جزئی از مدار واقعی موفقیت و دستیابی به اهداف عینی ملکداری هستند؛ بدین معنا که فضائلی چون اخلاص و حُسن اخلاق در رابطه با جامعه مخاطبان دولت (وزیر)، عیناً لازمه اداره نظام دیوانی موفق در شمار گشته‌اند و استنادات یا تجربیات تاریخی نهاد دولت در تمدن کهن ایرانی نیز شاهی بر این مدعا گشته که مورد بهره‌برداری فراوان نظریه‌پرداز بوده است.

۳. یکی از ویژگی‌های ایرانی نظریه ثعالبی، نظام فکری مبتنی بر خدمت به عامه یا مردم‌گرایی است. در این نظام فکری، ساختار قدرت برای سلطه بر مردم و حفظ این سلطه طراحی نشده است، بلکه غایت اهداف آن، آبادانی و عمران سرزمینی است که نشان از وابستگی به تفکر وطن‌محوری ایران‌شهری دارد. در این تفکر، نظام دیوانسالار یا دولت کلان،

خدمت‌گزار جغرافیای ویژه‌ای است که مُلک نامیده می‌شود و مشخصاً با جغرافیای ایران‌شهر که در روزگار اندیشمند تقریباً با حدود خلافت عباسی و دولت‌های نیمه مستقل ایرانی تطبیق داشته است، تناظر دارد. در این رویکرد، آبادانی ایران‌شهر غایت خدمت نظام دیوانسالار است و برخوردار اعظم آن مردم هستند و از همین روست که مفاهیم مهمی چون رفاه، پیشرفت و عدالت اعتباری زیربنایی دارد. شاهد دیگر بر این مدعا، تطابق پیشرفت با توسعه زراعت است که هویت اصلی و زیربنایی اقتصاد در تمدن ایرانی از ایران باستان تا دوران اسلامی بوده است.

۴. دیگر خصلت تمدنی در نظریه ثعالبی، اصرار بر تشریفات و جایگاه پر زرق و برق دربار است که آن را مصداق اعتبار در مقام وزارت دانسته و وزیر را بدان، مشروط به افزون نبود تشریفات وزارت بر تشریفات شاهی، فراخوانده است.

۵. نظریه وزارت ثعالبی روحی تاریخی دارد و از تمدن کهن ایران برخاسته است، از این رو، شناخت این نظریه می‌تواند شناخت فرازهایی مهم از تاریخ ایران را هموارتر سازد. مضاف بر آن که بسیار است تحلیل‌ها، بیانات و دیدگاه‌های جزئی این نظریه که ممکن است در الهام‌بخشی و شکل دادن به ادب حکمرانی معاصر مزید فایده باشد که از آن نمونه است هر جای که اندیشمند به توسعه و ترقی مُلک، رفاه عامه، عدالت‌ورزی دولت با مردم و نظام اندیشه‌ورزی متخصص‌محور رهنمون و هادی بوده است.

کتابنامه

- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۹۵). چالش میان فارسی و عربی. تهران: نشر نی.
- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۹۸). «ثعالبی، ابومنصور». دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۷.
- ابراهیمی، مختار، جلیلیان، شهرام، طاهری، عبدالله (۱۳۹۶). «مقایسه روایت شاهنامه فردوسی و شاهنامه ثعالبی (غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم) درباره اردشیر بابکان». نشریه مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه. دوره سوم، شماره ۱/۲، ص ۱۲۶-۱۳۷.
- باسورث، ک. الف. (۱۳۶۲). تاریخ غزنویان. ترجمه حسن انوشه، (چاپ اول)، تهران: امیرکبیر.
- باسورث، ک. الف. (۱۳۷۹). «طاهریان و صفاریان». تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان. ترجمه حسن انوشه، (چاپ اول)، تهران: امیرکبیر.
- بوسه، هیرمبرت (۱۳۷۹). «ایران در عصر آل بویه». تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان. ترجمه حسن انوشه، (چاپ اول)، تهران: امیرکبیر.
- ثعالبی، ابومنصور (۱۳۶۸). تاریخ ثعالبی (غرر الأخبار ملوک الفرس و سیرهم). ترجمه محمد فضائلی، (چاپ اول)، تهران: قطره.
- ثعالبی، ابومنصور (۱۹۷۷). تحفه‌الوزراء. تحقیق حبیب‌علی‌الراوی و ابتسام‌مرهون‌الصفار، (چاپ اول)، بغداد: مطبعه العانی. ثعالبی، ابومنصور (۱۹۹۰). آداب‌الملوک. تحقیق جلیل‌العطیه، (چاپ اول)، لبنان: دارالغرب‌الإسلامی.
- ثعالبی، ابومنصور (۲۰۰۰). یتیمه‌الدهر فی محاسن أهل العصر. تحقیق محمد مفید قمیحه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ثعالبی، ابومنصور (۲۰۰۵). آداب‌الملوک و وصایا الملوک. تحقیق جلیل عطیه، بیروت: دار الغرب‌الإسلامی.

- دائر، ویکتور (۱۳۷۹). «ادب عربی در ایران». تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان. ترجمه حسن انوشه، (چاپ اول)، تهران: امیرکبیر.
- دومانش، ژ. (۱۳۷۹). «ادبیات زردشتی پس از فتوح مسلمانان». تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان. ترجمه حسن انوشه، (چاپ اول)، تهران: امیرکبیر.
- ذکاوتی قراگزلو، علیرضا (۱۳۸۵). متون سیاسی در ایران عصر آل بویه، تهران، نشر نی.
- راوندی، مرتضی (۱۳۸۲). تاریخ اجتماعی ایران. تهران: نگاه.
- رپیکا، یان (۱۳۵۴). تاریخ ادبیات ایران. ترجمه عیسی شهابی، (چاپ اول)، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- رفیعی، علی (۱۳۷۵). «تاریخ ثعالبی (غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم)». نشریه فرهنگ، شماره ۱۹، ص ۳۳۹-۳۴۴.
- روحانی، سیدمحمد (۱۳۷۱). «ملاحظات بر ترجمه تاریخ ثعالبی». نشریه کیهان فرهنگی، شماره ۸۶، ص ۲۲-۲۵.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۴۹). تاریخ ادبیات ایران. تهران، (چاپ اول)، انتشارات امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۳). تاریخ ایران پس از اسلام. تهران، امیرکبیر.
- صفا، ذبیح‌اله (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران. تهران: نشر فردوس.
- طباطبایی، حسین (۱۳۷۳). دیباچه‌ای بر نظریه انحطاط ایران. تهران، کویر.
- فرای، ر. ن. (۱۳۷۹). «سامانیان». تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان. ترجمه حسن انوشه، (چاپ اول)، تهران: امیرکبیر.
- فرج‌زاده، اشرف، رضاپوریان، اصغر، همتی، امیرحسین (۱۴۰۱). «مقایسه ادبیات تاریخ بلعمی و ادبیات تاریخ ثعالبی». نشریه مطالعات ادبیات تطبیقی. شماره ۶۱، ص ۲-۱۸.
- کیکاووس بن اسکندر (۱۳۷۵). قابوسنامه. تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران، علمی و فرهنگی.
- لازار، ژیلبر (۱۳۷۹). «ظهور زبان فارسی نوین». تاریخ ایران: از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان. ترجمه حسن انوشه، (چاپ اول)، تهران: امیرکبیر.
- نظام الملک طوسی (۱۳۴۰). سیاست‌نامه. تصحیح جعفر شعار. تهران، امیرکبیر.
- یاقوت حموی، ابن عبدالله (۱۴۳۴). معجم‌الادباء. ترجمه عبدالمحمدآیتی، تهران: صدا و سیما.

References

- Azarnoush, Azartash (1395 SH). Chālesh-e Miyān-e Fārsi va Arabi (The Challenge between Persian and Arabic). Tehran: Nashr-e Ney. (in Persian)
- Azarnoush, Azartash (1398 SH). "Tha'ālibī, Abū Manṣūr." Dā'irat al-Ma'ārif-e Bozorg-e Eslāmī (The Great Islamic Encyclopaedia), Vol. 17. (in Persian)
- Ebrahimi, Mokhtar, Jaliliyan, Shahram, & Taheri, Abdollah (1396 SH). "Moqāyese-ye Revāyat-e Shāhnāme-ye Ferdowsi va Shāhnāme-ye Tha'ālibī (Ghurar Akhbār Mulūk al-Furs wa Siyarihim) darbāre-ye Ardeshir Bābakān" (A Comparison of the Narrative of Ferdowsi's Shahnameh and Tha'alibi's Shahnameh (Ghurar Akhbār Mulūk al-Furs wa Siyarihim) Regarding Ardashir Babakan). Nashriye-ye Motāle'āt-e Adabiyāt, Erfān va Falsafeh (Journal of Literary, Mystical, and Philosophical Studies), Vol. 3, No. 2/1, pp. 126-137. (in Persian)
- Bosworth, C. E. (1362 SH). Tārikh-e Ghaznaviyān (The History of the Ghaznavids). Translated by Hasan Anousheh, 1st ed. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
- Bosworth, C. E. (1379 SH). "Tāheriyān va Ṣaffāriyān" (The Tahirids and Saffarids). In Tārikh-e Irān: Az Forupāshi-ye Dowlat-e Sāsāniyān tā Āmadan-e Saljuqiyān (History of Iran: From the Collapse of the Sasanian State to the Advent of the Seljuks), translated by Hasan Anousheh, 1st ed. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
- Busse, Heribert (1379 SH). "Irān dar Aṣr-e Āl-e Buyeh" (Iran in the Buyid Era). In Tārikh-e Irān: Az Forupāshi-ye Dowlat-e Sāsāniyān tā Āmadan-e Saljuqiyān (History of Iran: From the Collapse of the Sasanian State to the Advent of the Seljuks), translated by Hasan Anousheh, 1st ed. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
- Tha'ālibī, Abū Manṣūr (1368 SH). Tārikh-e Tha'ālibī (Ghurar al-Akhbār Mulūk al-Furs wa Siyarihim) (Tha'alibi's History (The Choicest Histories of the Kings of Persia and Their Biographies)). Translated by Mohammad Fazā'elī, 1st ed. Tehran: Qatreh. (in Persian)
- Tha'ālibī, Abū Manṣūr (1977). Tuḥfat al-Wuzarā'. Edited by Ḥabīb 'Alī al-Rāwī & Ibtisām Marhūn al-Ṣaffār, 1st ed. Baghdad: Maṭba'at al-'Ānī. (in Persian)
- Tha'ālibī, Abū Manṣūr (1990). Ādāb al-Mulūk. Edited by Jalīl al-'Aṭiyyah, 1st ed. Lebanon: Dār al-Gharb al-Islāmī. (in Persian)
- Tha'ālibī, Abū Manṣūr (2000). Yatīmat al-Dahr fī Maḥāsin Ahl al-'Aṣr. Edited by Muḥammad Mufīd Qumayḥah. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. (in Persian)
- Tha'ālibī, Abū Manṣūr (2005). Ādāb al-Mulūk wa Waṣāyā al-Mulūk. Edited by Jalīl 'Aṭiyyah. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. (in Persian)
- Danner, Victor (1379 SH). "Adab-e Arabi dar Irān" (Arabic Literature in Iran). In Tārikh-e Irān: Az Forupāshi-ye Dowlat-e Sāsāniyān tā Āmadan-e Saljuqiyān (History of Iran: From the Collapse of the Sasanian State to the Advent of the Seljuks), translated by Hasan Anousheh, 1st ed. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
- Duchesne-Guillemain, J. (1379 SH). "Adabiyāt-e Zardoshti pas az Fotuḥ-e Mosalmānān" (Zoroastrian Literature after the Muslim Conquests). In Tārikh-e Irān: Az Forupāshi-ye Dowlat-e Sāsāniyān tā Āmadan-e Saljuqiyān (History of Iran: From

- the Collapse of the Sasanian State to the Advent of the Seljuks), translated by Hasan Anousheh, 1st ed. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
- Zakāvātī Qarāgozlū, Alireza (1385 SH). *Motun-e Siyāsi dar Irān-e Aṣr-e Āl-e Buyeh* (Political Texts in Iran during the Buyid Era). Tehran: Nashr-e Ney. (in Persian)
 - Rāvandī, Morteza (1382 SH). *Tārikh-e Ejtemā'i-ye Irān* (Social History of Iran). Tehran: Negah. (in Persian)
 - Rypka, Jan (1354 SH). *Tārikh-e Adabiyāt-e Irān* (History of Iranian Literature). Translated by Isa Shahabi, 1st ed. Tehran: Enteshārāt-e Elmi va Farhangī. (in Persian)
 - Rafi'ī, Ali (1375 SH). "Tārikh-e Tha'alibī (Ghurār Akhbār Mulūk al-Furs wa Siyarihim)" (Tha'alibi's History (Ghurār Akhbār Mulūk al-Furs wa Siyarihim)). *Nashriye-ye Farhang* (Farhang Quarterly), No. 19, pp. 339-344. (in Persian)
 - Rouhani, Seyyed Mohammad (1371 SH). "Molāḥezāti bar Tarjome-ye Tārikh-e Tha'alibī" (Observations on the Translation of Tha'alibi's History). *Nashriye-ye Keyhān-e Farhangī* (Keyhan-e Farhangī Journal), No. 86, pp. 22-25. (in Persian)
 - Zarrinkoub, Abdolhossein (1349 SH). *Tārikh-e Adabiyāt-e Irān* (History of Iranian Literature). Tehran, 1st ed. Amirkabir Publications. (in Persian)
 - Zarrinkoub, Abdolhossein (1363 SH). *Tārikh-e Irān pas az Eslām* (History of Iran after Islam). Tehran: Amirkabir. (in Persian)
 - Safa, Zabihollah (1369 SH). *Tārikh-e Adabiyāt dar Irān* (History of Literature in Iran). Tehran: Nashr-e Ferdows. (in Persian)
 - Tabataba'i, Hossein (1373 SH). *Dibācheh-i bar Nazariye-ye Enhetāt-e Irān* (An Introduction to the Theory of Iran's Decline). Tehran: Kavir. (in Persian)
 - Frye, R. N. (1379 SH). "Sāmāniyān" (The Samanids). In *Tārikh-e Irān: Az Forupāshi-ye Dowlat-e Sāsāniyān tā Āmadan-e Saljuqiyan* (History of Iran: From the Collapse of the Sasanian State to the Advent of the Seljuks), translated by Hasan Anousheh, 1st ed. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
 - Farajzadeh, Ashraf, Rezapourian, Asghar, & Hemmati, Amirhossein (1401 SH). "Moqāyese-ye Adabiyāt-e Tārikh-e Bal'ami va Adabiyāt-e Tārikh-e Tha'alibī" (A Comparison of the Literature of Bal'ami's History and the Literature of Tha'alibi's History). *Nashriye-ye Motāle'āt-e Adabiyāt-e Taṭbiqī* (Journal of Comparative Literary Studies), No. 61, pp. 2-18. (in Persian)
 - Keykāvus ibn Eskandar (1375 SH). *Qābusnāmeḥ*. Edited by Gholamhossein Yousefi. Tehran: Elmi va Farhangī. (in Persian)
 - Lazard, Gilbert (1379 SH). "Zohur-e Zabān-e Fārsi-ye Novin" (The Emergence of New Persian Language). In *Tārikh-e Irān: Az Forupāshi-ye Dowlat-e Sāsāniyān tā Āmadan-e Saljuqiyan* (History of Iran: From the Collapse of the Sasanian State to the Advent of the Seljuks), translated by Hasan Anousheh, 1st ed. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
 - Nezām al-Molk Ṭūsī (1340 SH). *Siyāsatnāmeḥ*. Edited by Ja'far Sho'ār. Tehran: Amirkabir. (in Persian)
 - Yāqūt al-Ḥamawī, Ibn 'Abdallāh (1434 AH). *Mu'jam al-Udabā'*. Translated by Abdolmohammad Āyatī. Tehran: Sedā va Simā (IRIB). (in Persian)

-
- Bosworth, C.E., The Persian Impact on Arabic Literature, in Cambridge History of Iran, (Cambridge, 1975.(
 - Frye, R.N., The Golden Age of Persia, (London: Weidenfeld & Nicolson, 1975.(
 - Hodgson, M. (1974). The Venture of Islam. University of Chicago Press.
 - Lambton, A.K.S. (1981). Oxford University Press. Lambton (1981) - State and Government in Medieval Islam Meisami, J.S., Persian Historiography, (Edinburgh University Press, 1999.(
 - Thelen, K. (1999). Historical Institutionalism in Comparative Politics. Annual Review of Political Science.